

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ПІЗНЬПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано зміни соціальної структури пізньпротестантських об'єднань Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., визначено рівень матеріального добробуту віруючих, з'ясовано причини відсутності конфліктів на матеріальному ґрунті всередині громад.

Ключові слова: соціальний склад, сектанти, баптисти, селяни, робітники.

Протягом останніх двох десятиліть історія релігії і церкви стала однією з актуальних сфер історичного дослідження. За відносно короткий проміжок часу науковцями проведена величезна робота, спрямована на виведення церковної історії з тіні забуття. Проте маловивчених тем і на цьому терені залишається чимало. Однією серед них є історія пізньпротестантських громад. Вчені, які працюють у цьому напрямку, основну увагу звернули на загальні риси розвитку протестантизму в Україні, правове становище євангельських конфесій, але практично не вивчили соціальний склад релігійних громад. У дорадянський період окремі дослідники лише констатували наявність у пізньпротестантських громадах різних соціальних груп населення. Зокрема, М. А. Белогорський відзначив присутність на молитовних зібраннях сектантів залізничників і студентів [14, с. 1776]. У радянській історіографії існувало упереджене ставлення до будь-яких релігійних утворень, яке негативно позначилось на об'єктивності здійснених істориками висновків. Одні з них (М. М. Нікольський, Ю. Д. Поліщук) вважали, що основний контингент протестантських громад був представлений заможним селянством і дрібнобуржуазними прошарками міста [22, с. 395-396; 24, с. 9-10]. Інші (О. І. Клібанов та ін.) притримувалися думки, що найширші прошарки сектантів склалися із представників соціальних низів [19, с. 198]. У сучасній історіографії питання соціального складу пізньпротестантських громад розглядається лише у контексті загального вивчення євангельського руху. Дослідники вказують на збільшення чисельності сектантів за рахунок ремісників, робітників, торгівців і з'ясовують, що саме селяни становили головний контингент протестантських громад [18, с. 157; 26, с. 117]. Отож існує необхідність продовжити науковий пошук і з'ясувати чинники, котрі сприяли розширенню соціальної бази пізньпротестантських громад, визначити рівень матеріального добробуту віруючих.

Протягом останніх років ХІХ – перших двох десятиріч ХХ ст. значних змін зазнав соціальний склад протестантських громад. Зрушення відбувалися у двох напрямках: 1) розширення соціальної бази євангельського руху за рахунок нових прошарків суспільства; 2) зростання майнового розшарування всередині існуючих об'єднань. Як і в попередні роки, більшість віруючих протестантських громад була представлена селянами. Успіхи євангельського руху в їхньому середовищі були зумовлені об'єктивними факторами. Велика кількість селянства виявилася соціально незахищеною в умовах формування ринкових відносин. Безпосередній вплив на нього більш підприємливих і заможних сусідів неправославного сповідання та деякі вдачі зразки наслідування їм розмивали традиційну ортодоксальність. У селянському середовищі ширилися раціоналістичні ідеї релігійного пробудження, яскравим виразником якого був протестантизм [17, с. 39].

Матеріальні та соціальні аспекти поширення євангельського руху серед селян не залишалися поза увагою діячів Російської православної церкви, щоправда, вони їх характеризували з негативного боку. «Штундист у Євангелії шукає виправдання своїх соціальних і суспільно-економічних сподівань, – зазначалося у звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1900 р., – він дивиться на Євангеліє, як на кодекс правил соціального і суспільно-економічного життя, і тому не дух свій влаштує за Євангелієм, а пристосовує євангельські тексти до своїх переконань, створених під впливом умов матеріального життя. Унаслідок того ж матеріалістичного напрямку штундистів, найулюбленіші у них питання – питання соціальні. Штундисти, котрі неохоче вступають у бесіди з питань віри, готові із задоволенням, скільки завгодно, говорити з питань нерівності багатств і статків, рівного розподілу майна, перерозподілу землі та ін.» [12, с. 239].

Поряд із селянством пізньопротестантські громади все частіше поповнювалися за рахунок міщан [25, с. 70]. До складу таких громад, що існували в містах, входили представники різних соціальних груп, кожна з яких знаходила в ідеології протестантизму ті риси, які їм імпонували. Аналізуючи соціальний склад міських сектантських громад, київський єпархіальний місіонер М.Белогорський підкреслював у 1907 р., що молитовні збори сектантів приваблювали переважно ремісників, майстрових, службовців залізничних майстерень і різних заводів [14, с. 1776]. Представники цих соціальних верств входили до складу протестантських громад і на Волині [3, арк. 804].

Звичайно, поширення протестантських ідей у середовищі робітників на початку ХХ ст. не набуло масового характеру. Проте для деякої з них шлях до протестантської громади був цілком закономірним і об'єктивно зумовленим. На той час більшу частину робітництва становили вчорашні селяни, змушені змінити свій соціальний статус під тиском несприятливих умов життя – малоземелля, зростання цін на землю тощо. Руїнування традиційного укладу життя, який протягом тривалого часу перебував під впливом православ'я і залишався майже незмінним, викликало трансформації у свідомості цих людей, певні зміни в їхніх ціннісних орієнтирах. Попередній спосіб життя, обґрунтування його доцільності тісно пов'язувалися з православною церквою. Відповідно, вимушені зміни в житті колишніх селян призводили до зневіри частини з них в ідеалах православної церкви. Додатковими стимулюючими факторами у цьому процесі виступали кризовий стан РПЦ, який вона переживала на той час, та самі умови міського життя, котрі створювали кожній особі ширші можливості в порівнянні з селом для реалізації свободи совісті. Збайдужіння частини робітників до православної церкви призводило до відмови окремих із них від релігійного світобачення взагалі. Проте для інших цей процес обертався пошуком альтернативної релігійної системи, якою, в силу низької причин, ставали різні пізньопротестантські вчення. А тому стан робітництва був досить сприятливим середовищем для діяльності сектантських місіонерів, чим вони успішно користувалися. У звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1898 р. вказувалося на існуючу тенденцію поширення протестантських ідей у стані робітників. «Промисловий рух, що посилюється останнім часом, призвів до заснування в багатьох місцях заводів, які залучають до роботи нерідко багатотисячну масу робітничого населення, котра залишається без церкви і богослужіння, чим і користуються проповідники штунди, що проникають в робітничі середовища» [11, с. 101].

З метою розширення соціальної бази протестанти проводили власні молитовні збори в багатолюдних місцях і цим привертати увагу багатьох православних осіб. У звіті про стан Київської єпархії за 1908 р.

відзначалось з цього приводу, що євангелісти м. Києва влаштували свої зібрання поблизу чайних, де в святкові дні знаходилося багато представників робітництва. Внаслідок цього, – з сумом констатували дячі консисторії, – «...немає зараз у Києві робітника, котрий не побував би на сектантських зборах і не познайомився б там зі штундизмом» [6, арк. 12 зв.-13]. Хоча місіонерська діяльність протестантів, як правило, спрямовувалася на все оточуюче населення, без огляду на його стану чи національну приналежність, інколи вона набирала більш вузького цілеспрямованого характеру. Так, 30 вересня 1904 р. Київський митрополит скаржився генерал-губернаторові, що сектанти ведуть посилену пропаганду своїх ідей серед робітників місцевих друкарень [4, арк. 9].

На підставі аналізу архівних документів можна говорити й про певну ступінь поширення протестантських ідей в середовищі залізничників. Наприклад, у липні 1908 р. помічник начальника Волинського губерньського жандармського управління повідомляв своє керівництво, що членами Ковельської євангелістської громади переважно були залізничники [13]. Вони посідали помітне місце і в баптистських громадах. Зокрема, станом на 1910 р. мешканці м. Козятина складалися виключно з залізничних службовців, більшість яких входила до громади баптистів [9, арк. 167]. Поширення сектантських ідей у середовищі цієї категорії населення викликало серйозне занепокоєння православного духовенства. Воно пояснювалось тим, що залізничники в силу професійної діяльності щоденно контактували з великою кількістю людей, а це створювало додаткові можливості для їхньої пропагандистської роботи і відходу частини населення від православної віри.

Протестантські течії на початку ХХ ст. знаходили нових прибічників не лише в середовищі робітників, службовців, але й серед частини інтелігенції [6, арк. 13]. Протестантські місіонери прагнули залучити в свої громади й представників чиновництва. У Київській губернії в зв'язках зі штундистами в той час були помічені працівники суду та керівники освітніх закладів [21, с. 112]. На Волині, зокрема в м. Ковелі, ідеями євангельських християн цікавились окремі чиновники місцевої залізниці [27, с. 16].

Сектантські зібрання у Київській губернії відвідувала також студентська молодь і деякі військові [23, с. 551]. Якщо ідеї пізнього протестантства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. приваблювали лише окремих військовослужбовців, то вже в період Першої світової війни інтерес до них серед цієї верстви населення помітно зріс. У звіті про стан Київської єпархії за 1915 р. зазначалось, що «сектантські молитовні зібрання в Києві у великій кількості відвідували військові чини місцевого гарнізону» [7, арк. 36]. Гадаємо, що посилення інтересу до протестантських конфесій серед військових було пов'язане зі страхітцями війни, яка наочнo показала тлінність людського існування. Як вказував у 1915 р. відомий діяч адвентизму Ю. Т. Бетхер, «у всіх місцях знаходять душі, котрі цікавляться істиною Божою... Ця війна привела душі, які не молились, до молитви» [1, арк. 77].

Розширення соціальної бази пізньопротестантських громад частково зумовлювалося формуванням нових умов життя. Проте у протестантській доктрині його нові адепти знаходили не лише ідеологічне обґрунтування змін у тогочасному суспільстві, але й важливі положення, які імпонували національній психології українців. Так позитивні риси протестанта як працьовитість, наполегливість у досягненні мети, особиста відповідальність за свою долю, прагнення до покращення власного добробуту виявились дуже близькими до ментальності пересічного українця, особливо пов'язаного зі сферою нових, капіталістичних відносин.

Майновий стан членів пізнопротестантських громад був неоднаковим. Поряд із незаможними селянами та робітниками перебували й заможні особи, а то й справжні багатії, хоча останніх було небагато. Так, київський баптист Ф. Поллак володів мільйонним статком, що дозволило йому обладнати в своєму будинку чудовий зал для молитовних зібрань [7, арк. 34]. За інформацією представників владних структур, дуже заможним був і пресвітер баптистської громади в с. Ярославка Летичівського повіту Подільської губернії С. Нарихнюк. Він користувався великим авторитетом серед віруючих і мав тісні контакти з баптистами інших губерній Правобережжя [8, арк. 165-165 зв.]. Окремі протестанти регіону володіли достатнім капіталом для зайняття лихварством. Як зазначали діячі РПЦ, позики ними надавались в основному православним селянам під високі відсотки [23, с. 553].

Розвиток буржуазних відносин прискорив майнову диференціацію в українському селі, що торкнулася й протестантських громад. Так, за свідченням православних місіонерів, на початку 1903 р. в селах Суемець та Пекарщина Волинської губернії багато штундистів знаходилися у надзвичайно нужденному становищі і не мали засобів для існування. Водночас, керівники «волинської штунди» М. Бондар і І. Ковальчук мали значно вищий ступінь забезпеченості, зокрема, жили у великих, зручних приміщеннях [5, арк. 5 зв.]. У даному випадку критерієм заможності виступали нові будинки сектантів, проте вони використовувались і в інтересах всієї громади для проведення молитовних зібрань. Бідні протестантські громади існували і на Київщині. Зокрема, громада с. Ребедайлівка налічувала 107 віруючих, переважна більшість з яких належала до бідняцьких елементів. Навіть пресвітер громади через матеріальну скруту був змушений ходити на поденні заробітки і рубати дрова за мізерну платню – 7 коп. за віз [10, с. 3].

Поглиблення майнового розшарування вносило зміни в традиційний уклад життя українського села, зумовлювало загострення стосунків між багатшими і біднішими членами суспільства. Проте в громадах протестантів наявність майнової диференціації не ставала основою для соціальних конфліктів. Принаймні, жодного подібного факту в період, що нами досліджується, віднайти не вдалося. Згладжування суперечностей майнового характеру в протестантських об'єднаннях пояснювалося декількома чинниками. По-перше, відмова сектантів від вживання алкоголю давала можливість зекономити значні кошти і спрямувати їх на розвиток господарства, а відтак на підвищення власної добробуту. Це створювало умови для досягнення сектантами вищого рівня життя порівняно зі своїми православними сусідами, що з сумом змушене було визнавати навіть православне духовенство [28, с. 920]. «Якщо порівняти життя православних і штундистів, – писав у 1913 р. один із православних священиків, – то життя останніх виявиться без сумнівів більш багатим, більш заможним і тому більш привабливим... Бідні ж православні загострюють свою бідність непомірно пиятикою і всіма похідними від цього вадами та недоліками». Внаслідок цього, тобто внаслідок пиятики, «у православ'ї селяни голодують, а в штундизмі – багатіють» [15, с. 230-231].

По-друге, у протестантів була широко розвинута взаємодопомога, матеріальна і моральна підтримка бідних членів громад. Керівництво протестантських об'єднань постійно закликало віруючих до взаємної підтримки, давало практичні рекомендації щодо піднесення добробуту членів громад. Одним із таких шляхів, на думку протестантських авторів, мала стати організація праці на принципах колективізму. Йшлося про те, щоб кілька громад придбали у спільну власність майстерню, не-

величку фабрику або землю і запровадили кооперативне виробництво з подальшим справедливим розподілом результатів праці. Наслідком цієї системи мала стати загальна зайнятість, підтримка непрацевдатних віруючих і загальне поліпшення економічної ситуації в громадах [16, с. 70]. Щоправда, реалізувати такі проекти було непросто, у тому числі й через перешкоди з боку органів державної влади. Як зазначав у 1896 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор, сектанти робили спроби заснувати в краї свої артілі і колонії шляхом придбання окремих земельних ділянок, але їм відмовляли у видачі свідоцтв на придбання земельної власності [2, арк. 26].

По-третє, ідеологія протестантизму націлювала кожну людину на активну діяльність, успіх у якій був свідченням її обраності Богом [20, с. 36]. Ця теза, з одного боку, логічно обґрунтовувала майнову нерівність, а з іншого – стимулювала віруючих до покращення свого добробуту. Причому важливо, що воно мало відбутися не в результаті перерозподілу власності, а внаслідок власної наполегливої праці віруючого. І, нарешті, по-четверте, якщо відносини в громаді не влаштували когось із віруючих, у них залишалася єдина форма протесту – покинути її. За такого варіанту конфлікт на соціальному ґрунті всередині протестантських об'єднань взагалі не виникав.

Отже, соціальний склад пізньопротестантських громад був досить строкатим. Головну масу їхніх прихильників, як і раніше, складало селянство. Разом з тим, протестантські ідеї знаходили відгук та підтримку серед частини робітництва, військових, інтелігенції та чиновників. Розширення соціальної бази протестантства засвідчило якісні зміни у процесі його розвитку на території Правобережжя. Рівень заможності сектантів залишався неоднаковим. Проте всередині їхніх громад були відсутні конфлікти на матеріальному ґрунті, що пояснювалося догматичними та організаційними особливостями пізньопротестантських об'єднань.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3590. – 114 арк.
2. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 846. – Спр. 463. – 58 арк.
3. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1167. – 840 арк.
4. Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 220. – Спр. 100. – 23 арк.
5. Державний архів Житомирської області. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 668. – 9 арк.
6. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 796. – Оп. 442. – Спр. 2276. – 44 арк.
7. РГИА. – Ф. 796. – Оп. 442. – Спр. 2706. – 47 арк.
8. РГИА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Спр. 199. – 231 арк.
9. РГИА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Спр. 301. – 398 арк.
10. Братский листок (приложение к журналу «Христианин»). – 1907. – № 10. – С. 3.
11. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1898 год. – СПб. : Синод. тип-фия, 1901. – X, 224, 67 с.
12. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб. : Синод. тип-фия, 1903. – VI, 387, 83 с.
13. Об образовавшемся в Ковеле обществе евангелистов // История Евангельского движения в Евразии (1.0) [Електронний ресурс] : материалы и документы. – Одесса, 2001. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см.
14. Белогорский Н. Киевское сектанство и миссионерство в 1906 году / Н. Белогорский // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 12. – С. 1771-1783.
15. Введенский А. Пьянство и сектанство / А. Введенский // Руководство для сельских пастырей. – 1913. – № 44. – С. 229-232.
16. Иванов В. В. Положение баптистов / В. В. Иванов // Баптист. – 1911. – № 9. – С. 69-71.

17. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
18. Катюшко В. Адвентизм на Хмельниччині / В. Катюшко // Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія та сучасність. – Хмельницький : Вид-во Хмельн. ін-ту регіон. управління та права, 2002. – С. 155-158.
19. Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1965. – 348 с.
20. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любашенко. – Львів : Просвіта, 1995. – 350 с.
21. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 271 с.
22. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М. : Политиздат, 1985. – 448 с.
23. О состоянии сектантства и деятельности миссии в Киевской епархии за 1899 – 1900 гг. // Миссионерское обозрение. – 1901. – № 4. – С. 550-556.
24. Поліщук Ю. Д. Баптизм колись і тепер / Ю. Д. Поліщук. – Ужгород : Карпати, 1976. – 56 с.
25. Пругавин А. С. Раскол и сектантство в русской народной жизни / А. С. Пругавин. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1905. – 94 с.
26. Решетников Ю. Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні / Ю. С. Решетников, С. В. Санніков. – Одеса : Богомисліє, 2000. – 230 с.
27. Сторінки історії // Волинь християнська. – 1999. – № 3. – С. 10-21.
28. Штунда на Вольни // Вольнские епархиальные ведомости. – 1902. – № 32. – С. 918-922.

In the article the changes in the social structure of the Late Protestants' Communities of the Right-Bank Ukraine at the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries are analyzed, the level of the believers' well-being is defined, the reasons for the absence of any materially grounded conflicts within the communities are elucidated.

Key words: social structure, sectarians, Baptists, peasants, workers.

Отримано: 2.09.2010

УДК 378.011.3-057(477)«1918/1919»

А. І. Павко, Л. Ф. Курило

ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті здійснено спробу проаналізувати на основі вивчення наукової літератури та численних джерел і матеріалів провідні тенденції становлення й розвитку університетської педагогічної думки в Україні періоду імперії.

Ключові слова: університетська думка, тенденції, становлення, розвиток, Україна.

Вивчення історико-педагогічної літератури свідчить, що у XIX – на початку XX століття в університетах України невпинно зростав науково-педагогічний потенціал гуманітарної та природничої думки. Наукові студії доцентів і професорів східноукраїнських і західноукраїнських університетів не тільки збагачували певні напрямки, вітчизняної та зарубіжної науки, але й активно використовувалися у педагогічному процесі. Наприклад, в університеті св. Володимира за період з 1834 по 1884 рік викладачі опублікували 4122 наукові, в тому числі фундаментальні праці. На кожного викладача в середньому припадало по 18 праць [11]. Проте в імперську добу в російських університетах було закладено лише першопочатки тієї вільної науки, яка була необхідною